

ІЄРАРХІЯ СИСТЕМИ ІНОЗЕМНОЇ РОБОЧОЇ СИЛИ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ ЯК ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ: СПРОБА ДЕКОНСТРУКЦІЇ І ВИЯВЛЕННЯ ОБ'ЄКТИВНИХ СТРУКТУРУЮЧИХ ЧИННИКІВ

Націонал-соціалістична ієрархія іноземної робочої сили Третього рейху розглядається як ідеологічний епіфеномен нацистської расової доктрини, що протягом 1939-1945 рр. відігравав суто інструментальну роль. За допомогою його деконструкції та встановлення прикладних функціональних задач здійснюється спроба визначення об'єктивних структуруючих чинників, що обумовили нерівноправний статус різних категорій іноземної робочої сили.

Ключові слова: примусова праця, Друга світова війна, ідеологія, націонал-соціалізм, расова теорія, остарбайтери.

National Socialist hierarchy of Third Reich's foreign labor system considering like ideological epiphenomenon of Nazi racial doctrine. During 1939-1945 years it performed only instrumental function. By dint of it deconstruction implements the effort of definition of the objective structuring factors which established unequal status of different category of labors.

Key words: forced labor, World War two II, ideology, National Socialism, racial theory, OST-arbiters.

Іноземні робітники Третього рейху протягом 1939-1945 років становили окрему систему експлуатації примусової праці, яка відрізнялася своєю чисельністю і внутрішнім різноманіттям. Практично всі спроби вивчення цього феномену в західній історіографії зводяться до побудови схем типологізації на основі правового критерію і двох детермінант: панівної ідеології і політичних потреб рейху. Уперше подібний підхід застосував У.Герберт, який, керуючись відмінностями юридичного статусу окремих груп примусових робітників, умовно виділив із їхнього середовища чотири основні категорії: іноземні робітники, військовополонені, в'язні концентраційних таборів і єврейське

населення, яке експлуатувалося за межами рейху [12]. При цьому історик зазначив, що саме іноземні робітники мали найбільш яскраво виражену внутрішню неоднорідність, а умови їх життя та праці визначалися виключно на основі так званої «національної ієрархії» [12,с.95]. Аналогічної думки дотримувався австрійський дослідник П.Ругенталер, який стверджував наявність націонал-соціалістичної ієрархії робочої сили, що ґрунтувалася на расовій теорії і забезпечувала різний правовий і соціальний статус примусових робітників із Західної Європи, дружніх рейху країн, Польщі та Радянського Союзу [9].

Ми в жодному разі не сумніваємося в істинності цієї точки зору, а лише наполягаємо на її когнітивній обмеженості. Ідеологія не є самостійним явищем. Вона завжди слугує інструментом вираження колективних інтересів і є одним із засобів їх реалізації. Таким чином, узявши її як основну детермінанту, дослідник має справу не з причиною досліджуваного явища, а з його наслідком. У принципі, цього достатньо для опису зовнішніх проявів об'єкта і здійснення типологізації, на той час як соціокультурна складова феномена залишається не зрозумілою.

Для того, щоб встановити реальні чинники і фактори, під дією яких відбувалося структурування системи іноземної робочої сили, треба провести деконструкцію офіційних ідеологем, які формально визначали відмінності у статусі різних груп робітників. Це дозволить виявити, наскільки їхні положення відповідали об'єктивній дійсності і які інструментальні функції вони виконували.

Результатом масового використання у фашистській Німеччині іноземної робочої сили стала поява окремої системи експлуатації цивільного населення окупованих і залежних країн. Уже в травні 1939 року в економіці рейху нараховувалося 939 386 іноземців, а станом на 1941 рік їх кількість збільшилася до 2 139 553 [3, с.19]. У подальшому ця цифра щорічно зростала в арифметичній прогресії і наприкінці війни досягла 7 млн. чоловік, серед яких були представники 30 народів Європи. Усі вони становили окрему соціальну

групу, характерними ознаками якої стали багатонаціональність і полікультурність, що обумовило виникнення проблеми юридичної дефініції та класифікації цього тимчасового населення Німеччини. У 1939 - 1942 роках на основі національної приналежності в системі іноземної робочої сили виділялося 13 категорій робітників. Після указу Г. Герінга і Ф. Заукеля від 28 грудня 1942 року їх розділили на чотири групи: іноземні робітники; поляки; остарбайтери; євреї та цигани [6, с.113].

Де-юре статус «іноземних робітників» у Третньому рейху закріплювався за досить різноманітною в етнічному відношенні сукупністю робочої сили, до якої входили представники народів західної, північної, південної та центральної Європи. На думку П.Ругенталера, «расова теорія» створювала у цій спільноті певні ієрархічні категорії. В особливих умовах знаходились так звані «західні робітники». Це насамперед данці, норвежці, французи, бельгійці, голландці, фламандці та інші західноєвропейські національності. Усі вони були легально працевлаштовані, перебували під дією німецького трудового законодавства та положень про охорону праці і у своїх правах прирівнювалися до середньостатистичного німецького робітника, єдина помітна відмінність полягала у менших заробітних платах [9, с.29]. Окрім цього, вихідці з західної та північної Європи мали право на отримання громадянства рейху.

Також у поле дії німецького трудового права потрапляли чехи, словенці, словаки, естонці, латиші, литовці та хорвати. Від західних робітників їх відрізняло тільки те, що для них питання про можливість отримання німецького громадянства завжди залишалось спірним. Схожа ситуація спостерігалася і стосовно представників союзних рейху народів, а саме: болгар, македонців, румун і молдаван.

У кількісному відношенні за межами дії німецького трудового законодавства опинилась переважна більшість іноземців, яка була представлена поляками й остарбайтерами. На відміну від попередньої категорії робочої сили, радянські та польські громадяни вже піддавалися прямій дискримінації і були фактично позбавлені елементарних людських прав. Усе це повною мірою

відображалось на характері праці, заробітних платах і житлово-комунальних умовах, а також на обмеженні їхньої мобільності.

Принципова відмінність статусів польських і радянських громадян полягала у значно більшій соціальній ізоляції останніх. Обидві категорії людей маркувались розпізнавальною символікою – знаками «P» і «OST» та підпадали під заборони на відвідування німецьких громадських місць. Проте абсолютне значення вона мала лише по відношенню до східних робітників, пересування яких обмежувалось лише місцями проживання і роботи. Очевидним є і намір політичної еліти рейху досягти максимально можливої ізоляції остарбайтерів від німецького населення й інших іноземців, що чітко простежується на основі офіційної нормативно-правової бази.

Отже, нацистську систему експлуатації іноземної робочої сили дійсно можна розглянути у вигляді триступеневої піраміди, вершина якої формувалася з уродженців західної, північної і центральної Європи, середня частина - з поляків, а остарбайтери утворювали її найнижчий ярус. На прикладі цієї абстракції видно дві чіткі тенденції. Кількість розподілених матеріальних благ і наявних прав збільшувалась відповідно до руху знизу вгору, а ступінь соціальної ізоляції зростала у зворотному напрямку. Ця закономірність і створює враження неофіційних ієрархічних відносин у системі іноземної робочої сили Третього рейху. Проте чи можна розглядати її як наслідок впливу націонал-соціалістичної расової доктрини?

У випадку стверджувальної відповіді на це питання ми би спостерігали компонування усіх трьох категорій робітників на основі їх антропологічних характеристик і критеріїв, визначених керівництвом НСДАП. Натомість ми бачимо, що стосовно автохтонного населення Європи нацистська расологія керувалась не об'єктивними емпіричними даними, а ідеологічними абстракціями. Антропометричний взірець рейху не відображав морфологічні особливості населення Західної Європи, а лише ідеалізував окремі зовнішні характеристики, яким далеко не завжди відповідали самі німці. По суті, встановлення об'єктивних расових відмінностей серед європейських народів,

що історично належали до однієї мовної сім'ї, було мало ймовірним. Навіть якщо припустити істинність нацистської тези про нерівність і апіорну зверхність «германської раси», то у випадку системи іноземної робочої сили Третього рейху спостерігається ряд протиріч, що не відповідають навіть її внутрішній логіці. Наприклад, такі слов'янські народи як чехи, словаки, словенці та македонці потрапляли до категорії іноземних робітників, поступаючись вихідцям із західної Європи лише певними обмеженнями на надання німецького громадянства. На той час як споріднені з ними і в мовному, і в культурному плані поляки перебували в ієрархії на значно нижчому рівні.

Процес формування категорії оstarбайтерів також суперечив будь-якому расовому чи навіть етнічному критерію. Оскільки німці вважали східними робітниками лише те населення СРСР, що проживало в межах кордонів 1939 року. Таким чином, вихідці з дистрикту Лемберг (Західна Україна) і округу Білосток (Західна Білорусь), представники східнослов'янських народностей, опинилися у принципово кращих умовах, ніж інші радянські громадяни [9, с.37]. Усе це наочно демонструє наявність в основі формування системи іноземної робочої сили не стільки расово-біологічної скільки географічної детермінанти.

Усвідомлюючи всю ірраціональність націонал-соціалістичної ієрархії, основаної на расовому принципі, ми можемо розглядати її лише як ідеологічний епіфеномен. У сучасному суспільствознавстві склалось два основних підходи у розумінні такого складного соціокультурного явища як ідеологія: «теорія інтересів» і «теорія соціальної напруги» [5, с.232]. У першому випадку під нею розуміють сукупність групових інтересів оформлених у світоглядну доктрину, що нав'язуються решті суспільства. У другому випадку ідеологія виступає як інструмент усунення різноманітних протиріч, які дестабілізують соціум. З огляду на виявлені нами тенденції, інтереси політичних і економічних еліт рейху по відношенню до середовища іноземних робітників зводились до досягнення потрібного їм кількісно-якісного розподілу матеріальних благ та ізоляції окремих категорій робочої сили від інших

іноземців і німецького населення. Усе це мало суто практиологічний зміст, який обумовлювався економічними і геополітичними мотивами керівництва НСДАП.

Система іноземної робочої сили рейху з самого початку свого існування мала суперечливий характер. З одного боку вона стала результатом прагнення компенсувати об'єктивну нестачу робочої сили, з іншого - залишалась джерелом надприбутків для самої держави та її економічних еліт. Збагачення забезпечувалось на основі дешевизни праці: економії коштів на заробітних платах, соціальному забезпеченні та утриманні робочої сили.

Сам образ «німецького промислового робітника» вже являвся ідеологемою, оскільки позиціонувався як зразок технічної грамотності, компетентності та виробничої старанності. Західний пролетарій міг розраховувати лише на 60-80% від його продуктивності, тому справедливою вважалась екстраполяція цього принципу на політику нарахування заробітних плат[9, с.28].

У випадку з польськими робітниками й остарбайтерами розбіжність із «німецьким еталоном» могла досягати більше 50%. Безумовно, таке «відставання» потребувало і більш ґрунтовного пояснення, яке й давала расова націонал-соціалістична теорія. Априорна фізична неповноцінність слов'янських народів, що була однією з її центральних ідей, одночасно означала неповноцінність інтелектуальну, неосвіченість і технічну відсталість. Таким чином, з огляду на специфіку сконструйованого символічного простору, місце радянських громадян в ієрархії іноземної робочої сили виглядало цілком логічним.

Фактичне закріплення за східними робітниками статусу людей другого сорту створило основу для санкціонування усіх форм їхньої експлуатації. Протягом 1942-1945 років тільки за рахунок остарбайтерів економіка рейху отримала близько 2207,688 рейхсмарок надприбутку [5,с.216]. Очевидно, що у збереженні існуючої ієрархічної системи у першу чергу були зацікавлені власники монополій. Лише один концерн «Кrupa» щодня отримував 30 - 50

тисяч рейхсмарок тільки за рахунок утримання коштів на харчування радянських громадян [1, с.61].

Таким чином, ми бачимо, що націонал-соціалістична ієрархія лише слугувала засобом вираження і легітимізації колективних інтересів. Вона формально дозволяла виплачувати «нижчим категоріям робітників» мізерні заробітні плати, мінімізувати витрати на їх харчування та утримання, виключати різноманітні пільги і соціальні гарантії. Особливо яскраво ми спостерігаємо дію цього принципу на прикладі оstarбайтерів, харчові норми яких прирівнювались до радянських військовополонених, а місячні зарплати після виплати «східного податку» та інших вирахувань, набували символічного значення.

Факт використання багатомільйонної армії іноземних робітників створював суттєвий резонанс у німецькому суспільстві. Подібна практика йшла врозріз як з ліберальною, так і з протестантською етикою, що створювали основні моральні імперативи західного суспільства. Тому під час Першої світової війни використання у німецькому господарстві підневільної праці іноземних підданих спровокувало обурення суспільства і відкриті протести пересічних німців. Чому ми не спостерігаємо аналогічного явища у 1939-1945 роках? Очевидно, що расова націонал-соціалістична доктрина і була тим інструментом, який знімав соціальну напругу, спричинену порушенням апріорних морально-етичних правил. Звужуючи поняття «повноцінна людина», нацистам вдалося закріпити його переважно за германськими народами й окремими вестернізованими спільнотами Європи. Як не абсурдно, але за логікою сконструйованого дискурсу польські робітники й оstarбайтери дійсно опинились за межами дії етичних імперативів епохи модерну. Усе це повною мірою відображала націонал-соціалістична ієрархія іноземної робочої сили, яка, будучи епіфеноменом від офіційної ідеології рейху, мала суто інструментальний характер. З одного боку вона виражала економічний інтерес еліт, вуалювала його справжню природу від мас, з іншого- створювала

консенсус між нормами, що існували на рівні колективної свідомості та суперечили самому факту підневільної майже неоплачуваної праці.

Після пояснення суті механізму розподілу матеріальних благ, проблема поступового збільшення ступеню соціальної ізоляції залишається для нас незрозумілою. На наш погляд, тут ми маємо справу з допоміжною підсистемою, яка одночасно забезпечувала функціонування самої ієрархічної моделі та служила засобом реалізації іншого вектору державної політики.

Консенсус між потребами еліт і суспільною мораллю та етикою досягався за рахунок створення образу поляка або оstarбайтера як примітивної істоти, вороже налаштованої по відношенню до всього європейського. Для його підтримки необхідним було максимальне обмеження особистих контактів між нижчими категоріями робітників і німецьким населенням, оскільки кожна особиста зустріч створювала низку протиріч між нав'язаною ідеологією і буденною реальністю.

У випадку з радянськими громадянами, ізолюваність яких була особливо вираженою, спостерігається дія ще одного фактора. Стосовно цього доречно звернутись до авторитетної думки видатного австрійського етолога К.Лоренца, який стверджував, що для будь-якого ідеолога надзвичайно важливим є витримування дистанції між власним населенням і об'єктом ескалації агресії, а їх очна зустріч завжди загрожує успішності усієї кампанії [7, с.301]. У 1941-1943 роках через засоби масової інформації рейху був створений образ радянської людини, як дикого примітивного азіата, що загрожує існуванню всієї Європейської цивілізації. Це була інструментальна необхідність, яка забезпечувала формування у суспільстві настроїв, потрібних для мобілізації населення на боротьбу із зовнішнім ворогом.

Цілком можливо, що чинник, який обумовив соціальну ізоляцію як один із структуруючих механізмів системи іноземної робочої сили значною мірою відображав геополітичні плани нацистів. А.Гітлер, як і інші керівники НСДАП, вважав, що території на Сході мають стати для Німеччини тим самим, чим для Англії XIX століття була Індія. Англійська колоніальна модель, яка стала для

нацистів взірцем, потребувала створення дистанції між колонізатором і колонізованим, а також заміни звичної горизонтальної системи етнічної класифікації вертикальною ієрархією народів. Усе це ми достатньо чітко спостерігаємо на прикладі практики використання іноземної робочої сили. Тому систему експлуатації іноземців слід розглядати як інтерлюдію німецького колоніалізму в центральній і східній Європі. Створена модель мала наочно засвідчити апріорну нерівність народів, сформувати дистанцію між німецьким і поневоленим населенням континенту, як основу майбутніх нерівноправних взаємин «господар – слуга». На цьому тлі цілком слушною є думка М.Саркісянца про те, що для А.Гітлера завоювання Сходу було засобом виховання з німців справжньої «раси панів» [10, с.180]. Очевидно, що в цьому процесі система експлуатації іноземців стала основною дидактичною наочністю.

Така метафізика була прямим запозиченням від англійської колоніальної політики, яка використовувалась відносно народів з яскраво вираженими антропологічними відмінностями. Керманічі НСДАП екстраполювали її на європеїдне населення східної і центральної Європи, що у морфологічному сенсі було ідентичним самим німцям. Ось чому образ, створений ідеологічним дискурсом, міг існувати лише в умовах відносної ізоляції німецького суспільства від нижчих категорій робітників.

Ефективність будь-якої ідеологічної концепції полягає у тому, наскільки добре їй вдається урівноважити об'єктивну реальність із сукупністю образів, нав'язаних масам. Націонал-соціалістична ієрархія як ідеологічний епіфеномен расової доктрини зберігала свою валідність протягом 1941-1942 рр. Проте відповідно до збільшення кількості оstarбайтерів збільшувалась і кількість сфер їхнього використання, тому контакти між ними і населенням рейху врешті-решт стали неконтрольованими. Як наслідок, відбулась деградація образу, створеного пропагандою. Цю точку зору підтверджує донесення СД від 15 квітня 1943 року, у якому йшла мова про загальну зміну ставлення

пересічних німців до радянських громадян [11, с.229]. Таким чином, подальше збереження дистанції було безглуздом.

Безумовно, свої корективи у занепад ієрархічних відносин вніс і дефіцит робочих рук, який так і не був вирішений протягом війни. Уже в 1943 році Німеччина поступово втрачає здатність компенсувати цю нестачу за рахунок окупованих радянських територій. Тому нацисти здійснили ряд спроб стимулювати продуктивність уже наявних трудових ресурсів, а це у свою чергу спричинило пом'якшення табірної системи, зняття обмежень на пересування, збільшення заробітків та інших незначних поступок. У результаті, оstarбайтерів у соціальному статусі формально приєднали до польських робітників[8, с.104].

Отже, ієрархічна організація системи експлуатації іноземної робочої сили була ідеологічним епіфеноменом расової доктрини. Її положення суперечили об'єктивній дійсності, але створювали логіку і механізм розподілу матеріальних і соціальних благ, які відповідали інтересам еліт Третього рейху. Інструментальні завдання зводились до санкціонування накопичення капіталу за рахунок економії коштів на утриманні найчисельніших категорій примусових робітників (поляків і оstarбайтерів) і їхньої всебічної експлуатації. Друга задача полягала в усуненні протиріч, що обумовила подібна практика між суспільною етикою та мораллю, тобто досягнення легітимізації соціумом майже безкоштовної праці іноземців. Для збереження функціонування системи нацисти були змушені створювати соціальну ізоляцію, яка набувала особливо радикального вигляду стосовно оstarбайтерів. Побічною дією цієї моделі була неможливість інтенсифікувати продуктивність праці наявної робочої сили, що врешті-решт стало однією з причин її розкладу. З іншого боку вертикальна ієрархічна класифікація народів, як ключова зовнішня характеристика системи іноземної робочої сили, була занадто відірваною від буденної реальності, тому могла функціонувати лише у випадку мінімуму контактів між німцями і дискримінованими категоріями робітників. Зі збільшенням їхньої кількості вона автоматично стала неефективною, що і було причиною поступової руйнації

структурно-системних взаємодій у середовищі іноземних робітників протягом 1943-1945 рр.

Джерела та література

1. Андриянов В. Архипелаг OST / В. Андриянов. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 222 с.
2. Белорусские оstarбайтеры. «Угон населения Белоруси на принудительный труд в Германию» К-1. / [составитель Г.Д.Кнатько]– Минск: НАРБ, 1996 – 303 с.
3. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам/С. Д. Гальчак – Вінниця, 2003. – 344 с.
4. Гірц К. Интерпретація культур: вибрані есе/ К.Гірц. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
5. Дубик М. Г. Прибутки одержані іноземним промисловим капіталом від використання примусової праці українців / М. Г. Дубик // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-тут. історії України. – К., 2003. – Вип.7. – С. 215 – 217.
6. Кнадько Г. Д., «Белорусские оstarбайтеры. Историко-аналитические исследования» / В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев. – Минск.: НАРБ, 2001. – 336 с.
7. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло». / К.Лоренц – СПб.: Амфора, 2001. – 349 с.
8. Пастушенко Т. В. Оstarбайтеры з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953). / Т. В. Пастушенко – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 278 с.
9. Ругенталер П. НС-иерархия иностранной рабочей силы на расовой основе / П. Ругенталер // Принудительный труд белорусского населения в Австрии: документы и материалы. / [Составители Г. Кнатько, Х. Кнолль, П. Ругенталер, Б. Штельцль-Маркс, А. Вонич] – Грац-Минск: Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Graz Sonderband 2, 2003. – 2003. – С. 27 – 45.
10. Саркисянц М. Английские корни немецкого фашизма: от британской к австро-баварской расе господ/ М.Саркисянц. – СПб.: Гуманитарное агенство «Академический проект», 2003. – 400 с.
11. Семиряга М. И. Тюремная империя нацизма и её крах / М. И. Семиряга – М.: Издательство юридической литературы, 1991. – 384 с.
12. Herbert U. Hitler's foreign workers: enforced foreign labor in Germany under the Third Reich. – Cambridge: Cambridge university press, 1997. – 449 p.